

Wojciech Jaworski (SOSNOWIEC)

Spółdzielnie pracy w Królestwie Polskim (1904–1914)

Rozwijający się przemysł fabryczny w Królestwie Kongresowym w drugiej połowie XIX w. rujnował część rzemieślników. Ich wyroby, wytwarzane ręcznie przy małym zastosowaniu nawet prostych maszyn i urządzeń, nie mogły konkurować pod względem ceny, a w większości także i jakości z masowo produkowanymi towarami w średnich i wielkich fabrykach z użyciem zaawansowanych technicznie maszyn. Podniesienie jakości produkowanych przez rękodzielników towarów uniemożliwiały głównie ograniczone możliwości finansowe, niepozwalające im na zakup nowoczesnych maszyn i urządzeń. Pewien wpływ miała także mała liczba pracowników zatrudnionych w większości warsztatów rzemieślniczych, co utrudniało specjalizację pracy. Obok spółdzielni produkcyjnych, tworzonych głównie przez rzemieślników, współpracę podejmowali wykonawcy usług. Działalność spółdzielni koncentrowała się na zaopatrywaniu w surowce, materiały, maszyny i urządzenia, prowadzeniu wspólnym lub w porozumieniu procesu produkcji lub usług, ich kredytowaniu oraz sprzedaży towarów lub usług.

Dzieje spółdzielni pracy w Kongresówce nie były dotychczas przedmiotem opracowań. Podstawowymi źródłami do ukazania ich historii są akta archiwalne proveniencji państwowej. Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłym urzędzie gubernialnym w Suwałkach, a szczerkowo w Płocku. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915). Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie i Piotrkowie Trybunalskim. Ich uzupełnieniem jest szczerkowo zachowany zespół „Kancelaria Generała-Gubernatora Warszawskiego” (1874–1917), przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Urząd ten pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami

a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r.¹

W Łodzi w lecie 1864 r. niemieccy czeladnicy chcieli utworzyć spółdzielnię tkacką. U genezy ich zamiarów legło dążenie do ograniczenia wyzysku przez właścicieli zakładów rzemieślniczych, w których wówczas pracowali. Administracja państwowa, prawdopodobnie zaskoczona prośbą, nie zgodziła się na powstanie organizacji².

Polacy zamierzali powołać do życia w Lublinie w 1901 r. stowarzyszenie zjednoczonej pracy stolarzy i tapicerów, którego celem miało być założenie warsztatu produkcyjnego i sklepu wyrobów gotowych, a także organizacja zaopatrzenia i kredytowania działalności. Prośba spotkała się odmową gubernatora³.

Wobec dążeń do zakładania spółdzielni pracy władze państwowe chciały unormować zasady ich legalizowania i działania. Minister Finansów Cesarstwa Rosyjskiego 27 maja/9 czerwca 1902 r. wydał rozporządzenie o spółdzielniach pracy, a 30 września/13 października 1904 r. ich statut wzorcowy. Organami spółdzielni były zebrania ogólne członków oraz zarząd i komisja rewizyjna, których skład pochodził z wyborów. Zarząd był organem wykonawczym, a komisja rewizyjna kontrolnym. Prawo do ich legalizacji zostało przekazane właściwym gubernatorom. Członkowie, obok wnoszenia wkładów w wysokości określonej przez statut, świadczyli pracę na rzecz spółdzielni, a także brali udział w podziale zysków.

Jakby zachęteni polityką władz żydowscy szczotkarze i tokarz próbowali założyć „pierwszą spółdzielnię szczotkarzy łódzkich”. Na wniesione w styczniu i październiku 1903 r. podania gubernator piotrkowski dopiero w październiku 1904 r. udzielił odpowiedzi odmownej. Uznał, że spółdzielnia stanowi próbę utworzenia przykrywki do działań rewolucyjnych⁴.

¹ Źródła archiwalne zgromadzono w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie. Nazwy miast niebędących siedzibami władz gubernialnych lub powiatowych oraz osad i wsi są uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

² *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, oprac. G. Missalowa, Warszawa 1957, nr 221, s. 294; nr 222, s. 295; W.L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972, s. 22–23.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APLub), Rząd Gubernialny Lubelski – Wydział Administracyjny – Referat I inspektorsko-nadzorczy (dalej: RGL-Adm I), sygn. 1901:103.

⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (dalej: RGP-Adm), sygn. 6929.

Prawdopodobnie pierwszą zalegalizowaną spółdzielnią pracy była Spółdzielnia Buchalterów w Warszawie, której statut zatwierdził 2/15 listopada 1904 r. oberpolicmajster⁵. W jej ramach miano świadczyć usługi z zakresu księgowości dla małych przedsiębiorstw działających w stolicy Kongresówki.

W październiku 1904 r. polscy majstrowie murarscy rozpoczęli starania o powołanie do życia Spółdzielni Budowlanej w Lublinie, wnosząc projekt statutu do ministra finansów. Wkrótce, bo w lutym 1905 r., podanie złożyli zgodnie z obowiązującym prawem do gubernatora, który zatwierdził jej statut 22 lutego/7 marca 1906 r. Przyczyną utworzenia spółdzielni była chęć obrony interesów poprzez ujednoczenie cen robocizny za wykonywane usługi. Szczególnie w okresie kryzysu gospodarczego byli oni wykorzystywani przez inwestorów, w części spekulantów. Pierwszym prezesem zarządu został wybrany w marcu 1906 r. Jan Dobrowolski⁶.

Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie ludność Kongresówki, szczególnie chłopów i robotników, których charakteryzowała wcześniej pewna bierność. Od końca XIX w. w tworzeniu i działalności różnego typu organizacji społecznych brali udział rzemieślnicy. Wydany w następstwie rewolucji manifest cesarza Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział m.in. liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, co wpłynęło na wzrost poziomu aktywności wszystkich warstw. Nie spowodował on jednak zmiany podstawy prawnej legalizacji i działalności spółdzielni pracy.

Polacy wyznania rzymskokatolickiego, właściciel warsztatu wraz z jego pracownikami, przekształcili 15/28 listopada 1907 r. swoje przedsiębiorstwo w I Tkacką Spółdzielnię Pracy w Łodzi⁷.

Ksiądz katolicki zainspirował rzemieślników do założenia Stowarzyszenia Tkaczy Korczewskich we wsi Korczew (powiat sieradzki). Jego działalność miała się ograniczać do wspólnego kupowania surowców i materiałów do produkcji. Statut zatwierdzono 11/24 maja 1912 r. na podstawie tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji tych organizacji przekazano powstałym na podstawie przepisów urzędowi gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Generał-gubernator warszawski już 15/28 lipca 1912 r. polecił zamknąć spółdzielnię, bowiem została ona zalegali-

⁵ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (dalej: WGUds.Stow), sygn. 269.

⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1904:88.

⁷ APL, RGP-Adm, sygn. 7709.

zowana na podstawie błędnej podstawy prawnej. Likwidacja nastąpiła 25 października/7 listopada tego samego roku⁸. Spółdzielnia korczewska działała od 4/17 stycznia 1913 r. jako oddział Towarzystwa Popierania Przemysłu Chałupniczego w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie⁹.

Samodzielni polscy rzemieślnicy po rocznych staraniach doprowadzili do zarejestrowania 3/16 grudnia 1912 r. Spółdzielni Pracy „Stowarzyszenie Tkaczy Frampolskich” w osadzie Frampol (powiat zamojski). Jej statut ograniczał członkostwo do chrześcijan. W zebraniu organizacyjnym w marcu 1913 r. wzięło udział 26 tkaczy. Wśród wybranych członków zarządu i komisji rewizyjnej znaleźli się 3 księża katoliccy i ziemianin ordynat hr. Michał Zamoyski¹⁰. Ich wybór wiązał się z posiadaniem przez nich wysokim prestiżem społecznym, a także liczone na ewentualne wsparcie materialne.

Dzierżawca majątku ziemskiego wraz z chłopami posiadającymi warsztaty tkackie doprowadził do zatwierdzenia 26 czerwca/9 lipca 1913 r. statutu Spółdzielni Pracy „Dźwignia” we wsi Żuków (powiat lubelski)¹¹.

Wspólnie Niemcy i Polacy byli założycielami Pabianickiej Spółdzielni Tkaczy (Pabianice, powiat łaski), zalegalizowanej 11/24 lipca 1913 r.¹² Samodzielnie Polacy doprowadzili do zarejestrowania 30 listopada/13 grudnia 1913 r. Spółdzielni Tkaczy Dobrońskich we wsi Dobroń (powiat łaski). W styczniu 1914 r. prezesem jej zarządu wybrano Szczepana Mielczarka. Należało do niej wtedy 22 członków¹³.

Żydzi utworzyli i doprowadzili do zatwierdzenia 2/15 września 1913 r. statutu spółdzielni Aleksandrowska Fabryka Mechaniczna WYROBÓW POŃCZOSZNICZYCH I TRYKOTAŻY „Postęp” w osadzie Aleksandrów Łódzki (powiat łódzki)¹⁴.

Opierając się na statucie wzorcowym stowarzyszeń spożywców grupa Polaków założyła spółdzielnię pod nazwą Stowarzyszenie Spożywców „Tania Szwalnia” w Lublinie, zalegalizowaną 6/19 lutego 1914 r. W zamierzeniu miała ona produkować i sprzedawać odzież, a statut ograniczał członkostwo do chrześcijan. Pierwszym prezesem jej zarządu wybrano w marcu 1914 r. Teresę Rajska¹⁵.

Celem spółdzielni spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowa-

⁸ APL, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (dalej: KGKa), sygn. 2388.

⁹ Tamże, sygn. 2221.

¹⁰ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:25.

¹¹ Tamże, sygn. 1913:97.

¹² APL, RGP-Adm, sygn. 8645, 8737.

¹³ Tamże, sygn. 8711.

¹⁴ Tamże, sygn. 8659.

¹⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:7.

nych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Nie byli zobligowani do świadczenia pracy na rzecz spółdzielni. Minister Spraw Wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. zatwierdził statut wzorcowy stowarzyszeń spożywców dla Cesarstwa Rosyjskiego. Organami spółdzielni były zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów zarząd i komisja rewizyjna. Prawo legalizacji minister pozostawił jednak w swojej gestii. Dnia 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął on obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. minister przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom¹⁶.

Użycie innej podstawy prawnej nie spowodowało w przypadku spółdzielni lubelskiej interwencji generała-gubernatora warszawskiego, bowiem istniała zbieżność charakteru działalności spółdzielni pracy i stowarzyszeń spożywców. Różnica tkwiła w braku obowiązku świadczenia pracy na rzecz spółdzielni spożywców przez ich członków. Prawo legalizacji obu typów spółdzielni należało do właściwego gubernatora.

Polacy byli założycielami Spółdzielni Pracy „Zjednoczenie Szewców Lubelskich” w Lublinie, zatwierdzonej 30 czerwca/13 lipca 1913 r. Statut organizacji zmieniono 12/25 czerwca 1914 r., rozszerzając jej działalność na gubernię lubelską i podnosząc wysokość wkładów. Prezesem zarządu był ks. katolicki A. Podziński¹⁷.

Powołując się na statut Spółdzielni Tkaczy w Pabianicach Polacy doprowadzili do zalegalizowania 26 lutego/11 marca 1914 r. Spółdzielni Szewców w Częstochowie¹⁸.

Aby zapewnić tanie zaopatrzenie szewców, kaletników, rękawiczników, rymarzy i pokrewnych rzemieślników w surowce założyli oni Spółdzielnię „Skład Skór Rzemieślników Samodzielnych w Warszawie i Powiecie Warszawskim”, zarejestrowaną 27 czerwca/10 lipca 1908 r.¹⁹, oraz Stowarzyszenie Spożywców „Handel Skórami w Królestwie Polskim” z siedzibą w Warszawie 16/29 czerwca 1909 r.²⁰

Polscy rzemieślnicy chcieli w latach 1912–1913 zalegalizować stowarzyszenie spożywców „Szewc” w osadzie fabrycznej Zawiercie (powiat będziński) na podstawie statutu wzorcowego stowarzyszeń spożywców. Spotkało się to z odmową gubernatora, bowiem jego celem miała być produkcja i sprzedaż obuwia²¹. Polacy

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (dalej: KGGW), sygn. 2117.

¹⁷ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:98.

¹⁸ APŁ, RGP-Adm, sygn. 8737.

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6662.

²⁰ Tamże, sygn. 6830.

²¹ APŁ, RGP-Adm, sygn. 8588.

chcieli na początku 1914 r. założyć stowarzyszenie spożywców „Tomaszowianin” (stowarzyszenie kooperatywne galanteryjno-przemysłowe) w Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński), również na bazie statutu wzorcowego stowarzyszeń spożywców. Miało ono prowadzić wytwórczość i sprzedaż artykułów galanteryjnych. Wobec niezgodności charakteru spółdzielni z podstawą prawną projektu gubernator odmówił prośbie²².

Polacy byli założycielami stolarskiej Spółdzielni Pracy w Białej Podlaskiej, zalegalizowanej 16/29 lipca 1908 r. po ponad rocznych staraniach²³. Nie powiodła się próba założenia spółdzielni majstrów stolarzy we wsi Ołtarzew (powiat warszawski) w kwietniu 1908 r.²⁴ Również nie udało żydowskim rzemieślnikom zalegalizowanie spółdzielni pracy stolarzy „Zgoda” w Będzinie w grudniu 1913 r.²⁵

Odmowa spotkała Polaków wnioskujących w Częstochowie o utworzenie spółdzielni malarzy, rzeźbiarzy, złotników i pokrewnych zawodów „Zorza” w 1906 r.²⁶ oraz kooperatywy dewocjonalnej produkującej: obrazy religijne, krzyże, figury, różańce, medaliki i inne tego typu wyroby w 1911 r.²⁷ W drugim przypadku powodem odmowy było wydawanie w okresie rewolucji przez jednego z zainteresowanych druków o treści antypaństwowej.

Polacy wyznania rzymskokatolickiego doprowadzili do zatwierdzenia 20 czerwca/3 lipca 1911 r. statutu Spółdzielni Pracy Brukarzy w Łodzi²⁸. Polscy rzemieślnicy w czerwcu 1914 r. rozpoczęli starania o zalegalizowanie Spółdzielni Pracy Budowniczych (Rzemieślników Budowlanych) we wsi Domaszewica (powiat łukowski), która nastąpiła dopiero 3/16 kwietnia 1915 r.²⁹

Na podstawie statutu wzorcowego stowarzyszeń spożywców ziemianin z chłopami chcieli powołać do życia stowarzyszenie „Cegielnia” we wsi Godzisz Wielki (powiat kaliski) w 1907 r. Miało ono wypalać cegłę na polach. Ministerstwo Handlu i Przemysłu 21 grudnia/2 stycznia 1908 r. stwierdziło, że może być ono zalegalizowane na bazie statutu wzorcowego spółdzielni pracy lub przyjąć formę towarzystwa akcyjnego. Starzeń prawdopodobnie nie ponowiono³⁰.

²² APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydyjna, sygn. 8769.

²³ APŁub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 95.

²⁴ APW, WGUDs.Stow, sygn. 556.

²⁵ APŁ, RGP-Adm, sygn. 8749.

²⁶ Tamże, sygn. 7514.

²⁷ Tamże, sygn. 8221.

²⁸ Tamże, sygn. 8327.

²⁹ APŁub, RGL-Adm I, sygn. 1914:120.

³⁰ APŁ, KGKał, sygn. 1515.

Spółdzielnie tworzone także w wytwórstwie artykułów spożywczych. Opierając się na statucie wzorcowym stowarzyszeń spóżywców zalegalizowano 28 czerwca/11 lipca 1909 r. Stowarzyszenie Spóżywców „Żydowscy Właściciele Piekarni” w Warszawie³¹. Jego zamierzeniem było uzyskanie – dzięki współpracy – niskich cen surowców i materiałów służących do produkcji oraz ujednolicenie cen zbytu.

Z powodu wysokich cen pieczywa polscy konsumenci zakładali piekarnie ze sklepami sprzedającymi ich wyroby bazując na statucie wzorcowym stowarzyszeń spóżywców. Mieszkańcy przedmieścia Piaski utworzyli Stowarzyszenie Spóżywców „Chleb” w Lublinie, zatwierdzone 20 czerwca/3 lipca 1907 r.³² Stowarzyszenie Spóżywców „Piekarnia Robotnicza” w Lublinie zostało wpisane do rejestru 26 lutego/10 marca 1908 r. Nie rozwinęło ono praktycznie działalności i 28 października/10 listopada 1909 r. zostało zlikwidowane. Stowarzyszenie posłużyło członkom zarządu do wyłudzenia od kupca żydowskiego pożyczki formalnie na zakup mąki, którą zdefraudowali³³. Polacy: ksiądz katolicki, organista, młynarz, sklepikarz oraz chłopi powołali do życia Stowarzyszenie Spóżywców „Piekarnia Społeczna” we wsi Wilków (powiat puławski), zatwierdzone 22 września/5 października 1911 r.³⁴ Grupa robotników, której przewodził ksiądz katolicki, doprowadziła do zalegalizowania 30 kwietnia/13 maja 1913 r. Stowarzyszenia Spóżywców „Nasza Piekarnia” w Częstochowie. Jej pierwszym prezesem został wybrany w maju 1913 r. majster fabryczny Edward Wichura. Skupiała ona wówczas 21 członków. W czerwcu 1913 r. założono oddział spółdzielni we wsi Ostatni Grosz, będącej wówczas przedmieściem, a dzisiaj dzielnicą Częstochowy³⁵.

Obok produkcyjnych powstawały w Kongresówce przed I wojną światową spółdzielnie usługowe.

Formę prawną spółdzielni nadawano także lokalom gastronomicznym. Spółdzielcza Kuchnia Higieniczna w Warszawie została zarejestrowana 29 lipca/11 sierpnia 1907 r.³⁶ Nie powiodła się próba założenia stowarzyszenia „Stołówka Spółdzielcza” w Warszawie w maju 1913 r.³⁷

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 6830.

³² Tamże, sygn. 6591; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:79.

³³ APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:13.

³⁴ Tamże, sygn. 1911:127.

³⁵ APŁ, RGP-Adm, sygn. 8472.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 6591.

³⁷ APW, WGUds.Stow, sygn. 1031.

Polacy – byli członkowie efemerycznie działającego w 1906 r. Związku Stróży Domowych doprowadzili do legalizacji 19 stycznia/1 lutego 1907 r. Spółdzielni Stróży Domowych w Warszawie opierając się na tymczasowych przepisach o stowarzyszeniach i związkach. Miała ona ustalać minimalne płace dla członków (co zabezpieczyłoby ich przed spadkiem dochodów), warunki pracy, a także świadczyć pomoc wzajemną. Jego pierwszym prezesem został wybrany prawnik Walenty Tomczyński³⁸. Z uwagi na głównie samopomocowy charakter organizacji, w 1909 r. spółdzielnię próbowano przekształcić w towarzystwo wzajemnej pomocy³⁹. Ostatecznie 31 stycznia/13 lutego 1912 r. udało się zarejestrować Spółdzielnię Prywatnych Urzędników i Pracowników w Warszawie, na której czele stał wspomniany Tomczyński. Ponieważ zakres działalności i skład członkowski były identyczne jak powstałej wcześniej Spółdzielni Stróży Domowych, generał-gubernator warszawski polecił 19 lutego/4 marca 1913 r. zamknąć tę powstałą w 1907 r.⁴⁰ Polacy doprowadzili do zatwierdzenia 14/27 kwietnia 1912 r. spółdzielni Lubelski Związek Posłańców. W maju tego samego roku jej prezesem został wybrany Stanisław Gołąb, a zrzeszała ona wtedy 16 członków⁴¹.

Trudności finansowe w wydawaniu „Przeglądu Technicznego” skłoniły jego wydawcę, redaktorów i współpracowników do utworzenia spółdzielni udzielającej czasopismu wsparcia materialnego. Statut Kółka Wydawców Czasopisma „Przegląd Techniczny” w Warszawie zatwierdzono 10/23 lipca 1913 r. na podstawie tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach. Jej pierwszym prezesem wybrano inż. Stefana Kossutha⁴².

Przed wybuchem I wojny światowej próbowano propagować w sposób zorganizowany idee spółdzielczości, w tym pracy. Grupa polskich inżynierów i prawników związana z narodową demokracją chciała na początku 1907 r. utworzyć towarzystwo kulturalno-społeczne „Samopomoc” w Warszawie, które miało upowszechniać także hasła solidaryzmu narodowego w całej Kongresówce. Dążenie to spotkało się z odmową Warszawskiego Urzędu do spraw Stowarzyszeń i Związków⁴³. Podobny charakter miało mieć towarzystwo rozwoju spółdzielczości wśród Żydów w Warszawie, o którego legalizację wniosła podanie w lipcu 1914 r. grupa syjonistów z Heszlem Farbsteinem i Icchakiem Grünbaumem⁴⁴.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2714; APW, WGUds.Stow, sygn. 276.

³⁹ Tamże, sygn. 637.

⁴⁰ Tamże, sygn. 276.

⁴¹ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:141.

⁴² APW, WGUds.Stow, sygn. 993.

⁴³ Tamże, sygn. 259.

⁴⁴ Tamże, sygn. 1130.

W Królestwie Polskim w latach 1904–1914 zalegalizowano co najmniej 26 spółdzielni pracy oraz 1 oddział. Podstawą prawną ich zarejestrowania był w większości statut wzorcowy spółdzielni pracy z 1904 r., w części statut wzorcowy stowarzyszeń spożywców z 1897 r., tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 1906 r., co doprowadziło w jednym przypadku do likwidacji organizacji, a także zgody indywidualne. W poszczególnych guberniach (w granicach z lat 1867–1912) najwięcej organizacji powstało w: lubelskiej (9), warszawskiej (8), piotrkowskiej (7), a po jednej w kaliskiej i siedleckiej. Pod względem statusu prawnego 14 zarejestrowano w miastach gubernialnych, 5 w miastach powiatowych, 1 w innym mieście, 2 w osadach i 4 we wsiach. Wśród spółdzielni najwięcej było tkackich i krawieckich (8), spożywczych (6), murarskich i brukarskich (5) oraz szewskich (4). Założycielami spółdzielni pracy byli w większości rzemieślnicy (16), którzy starali się stworzyć przedsiębiorstwa zdolne rywalizować na rynku z produktami fabrycznymi. Robotnicy, w części przy wsparciu księży katolickich, tworzyli spółdzielnie piekarskie, których celem było dostarczanie dobrego jakościowo i taniego chleba. Chłopi przy wsparciu księży, ziemian i rzemieślników powołali do życia spółdzielnie piekarską i tkacką. Pod względem narodowym aż 19 organizacji utworzyli Polacy oraz 1 wspólnie z Niemcami. Żydzi powołali do życia 2 stowarzyszenia. O narodowościach członków 4 grup założycielskich brak informacji.

Specyficzną formą spółdzielni były mieszkaniowe, których celem było nabywanie gruntów budowlanych i wnoszenie domów wielorodzinnych dla osób niezamożnych. Stały napływ ludności do wielkich miast Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. w poszukiwaniu źródeł dochodów powodował trudności mieszkaniowe. Miały je rozwiązać właśnie spółdzielnie tego rodzaju. Grupa Polaków doprowadziła do zatwierdzenia przez Zarząd Główny do spraw Gospodarki Lokalnej 29 października/11 listopada 1910 r. statutu Stowarzyszenia Kooperatywnego Tanich Mieszkań „Nasza Krew” w Łodzi. Nie istniała podstawa prawna takiej decyzji w odniesieniu do tego typu stowarzyszeń i miała ona charakter indywidualny. Spółdzielnia łódzka nie rozpoczęła działalności wobec małej liczby członków⁴⁵. Polacy wykonujący wolne zawody, wśród których dominowali lekarze, byli założycielami Towarzystwa Budowy Mieszkań w Warszawie i Guberni Warszawskiej z siedzibą w Warszawie. Na legalizację jej statutu wstępną zgodę wyraziło Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 4/17 października 1911 r., a ostateczną 15/28 lutego 1912 r. Ministerstwo Handlu i Przemysłu⁴⁶. Grupie urzędni-

⁴⁵ APŁ, RGP-Adm, sygn. 8138.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7061.

ków państwowych udało się doprowadzić do zalegalizowania 31 maja/13 czerwca 1913 r. Rosyjskiej Samopomocy Mieszkaniowej w Warszawie, której celem było budowanie mieszkań⁴⁷. Nie powiodła się próba utworzenia towarzystwa budowy domów w Warszawie przez żydowskich drobnych kupców i rzemieślników w 1910 r.⁴⁸

BIBLIOGRAFIA

- Jaworski W., *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006.
- Karwacki L.W., *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.
- Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, oprac. G. Missalowa, Warszawa 1957.

SUMMARY

Worker co-operatives in the Kingdom of Poland (1904-1914)

In the Kingdom of Poland in 1904–1914 at least 26 worker cooperatives and one branch were legalized. The legal basis for their registration was in most cases, the model statutes worker cooperatives of 1904, in part the model statutes of the consumer associations of 1897, the provisional regulations on associations and unions of 1906, as well as individual consent. In individual guberniyas (within the boundaries of 1867–1912) most organizations were founded in: Lublin (9), Warsaw (8), Piotrków (7) and one in Kalisz and Siedlce. The greatest numbers of cooperatives included weaving and dressmaking (8), consumers (6), masonry and paving (5), and shoemaking (4). The founders of workers cooperatives were mostly craftsmen who wanted to create companies capable of competing in the market with factory products. The workers, in part with the help of Catholic priests, set up bakery cooperatives to provide good quality and cheap bread. Peasants established bakery and weaving cooperatives. Nationally, as many as 19 organizations were formed by Poles and one by Poles jointly with Germans. The Jews established two associations. There is no information about the nationality of four founding groups. Housing difficulties were to be solved by housing cooperatives (3), but they did not begin to work.

KEYWORDS: Kingdom of Poland, social organizations, work cooperatives, the early twentieth century

⁴⁷ APW, WGUds.Stow, sygn. 1017.

⁴⁸ Tamże, sygn. 725.